

2. Боєчко В. Кордони України: історія та проблема формування. 1917–1940 рр. / В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 62–68.
3. Вісник державних законів і розпоряджень ЗО УНР. Вип. 1. – 1919. – 31 січ.
4. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / відп. ред. Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1989. – 480 с.
5. Кондратюк В. О. Злука УНР і ЗУНР – чергова спроба реалізувати ідею соборності українських етнічних земель / В. О. Кондратюк, С. В. Кондратюк // Вісник Львівської комерційної академії. Серія : Гуманіт. науки. – 2010. – Вип. 9. – С. 43–50.
6. Конституційні акти України. – К. : Філософ. і соціол. думка, 1992. – 200 с.
7. Кугутяк М. В. Проблема соборності у програмах і діяльності західноукраїнських політичних партій 20–30-х рр. ХХ ст. / М. В. Кугутяк // Духовність України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина : Третя міжнар. наук. конф. (Черкаси, 9–10 груд. 2005 р.). – Черкаси : [б. в.], 2005. – С. 72–80.
8. Курас І. Ф. Соборність і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) / І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко. – К. : Вежа, 2001. – 248 с.
9. Курило В. М. В авангарді боротьби за возз'єднання / В. М. Курило, М. І. Панчук, М. В. Троян. – К. : Політ-видав, 1985. – 282 с.
10. Литвин М. Р. Визвольні змагання 1914–1920 рр. / М. Р. Литвин // Історія України. – Львів : Світ, 1996. – С. 213–252.
11. Литвин М. Р. Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Олір, 1996. – 368 с.
12. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Прага : [б. в.], 1922. – 248 с.
13. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944–1945 рр. / В. Маркусь. – К. : Україна, 1991. – 109 с.
14. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття / І. Нагаєвський. – К. : Укр. письменник, 1994. – 413 с.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900–1923 / Н. Полонська-Василенко. – К. : Пам'ятки України, 1991. – 136 с.
16. Реєнт О. П. Україна соборна / О. П. Реєнт // Наукові розвідки і рецензії. – К. : Генеза, 2006. – 156 с.
17. Сеньків М. В. З історії боротьби за соборність українських земель / М. В. Сеньків. – Дрогобич : Відродження, 1999. – 162 с.
18. Січовий голос. – 1919. – 6 січ.
19. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 510 с.
20. Український скиталець (Відень). – 1923. – № 15. – 1 серп.
21. Ходак І. Соборна Україна / І. Ходак // Літопис Червоної калини. – 1992. – № 10–12. – С. 3–7.
22. Череднеченко В. Від Брестської угоди до Варшавського договору / В. Череднеченко // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 20. – С. 75–82.

УДК 94(477):81'272«192/»

Л. І. Єрик –

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка*

Реалізація мовного вибору населення України під час проведення кампанії з ліквідації неписьменності (20-ті роки ХХ ст.)

*Роботу виконано на кафедрі історії України
СДПУ ім. А. С. Макаренка*

У статті проаналізовано особливості втілення в життя принципу рівноправності мов, що його проголосила радянська влада на початку 20-х років ХХ ст. На основі раніше не публікованих архівних документів зроблено висновок, що під час проведення кампанії з ліквідації неписьменності населення України отримало змогу навчатися рідною мовою й безперешкодно обирати мову навчання дітей у школі.

Ключові слова: мовний вибір, рідна мова, двомовне навчання, українізація, ліквідація неписьменності.

Епик Л. И. Реализация языкового выбора населения Украины во время проведения кампании по ликвидации неграмотности (20-е годы XX ст.). В статье анализируются особенности внедрения в жизнь принципа равноправия языков, провозглашенного советской властью в начале 20-х годов XX в. На основе ранее не опубликованных архивных документов делается вывод о том, что во время кампании по ликвидации неграмотности население Украины получило возможность обучаться на родном языке и беспрепятственно выбирать язык обучения детей в школе.

Ключевые слова: языковой выбор, родной язык, двуязычное обучение, украинизация, ликвидация неграмотности.

Yepik L. I. The Realization of the Language Choice by the Ukrainian Population During the Campaign for Liquidation of Illiteracy (20 Years of the XX Century). The author of the article analyses the peculiarities of inculcation in life the principle of equality of languages which was proclaimed by the Soviet Power at the beginning of the 20th years of the XX century. Based on the archives which were not published earlier it is possible to make a conclusion that during the campaign for liquidation of illiteracy the population of Ukraine got the opportunity to study using a mother tongue. People could free choose the language for future study of their children.

Key words: language choice, a mother tongue, bilingual study, Ukrainization liquidation of illiteracy.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із найважливіших аспектів етнічної характеристики населення вважають рівень оволодіння рідною мовою. Саме цей момент завжди виступав як важливий чинник розвитку національної культури і водночас як визначальна характеристика формування національної самосвідомості і здатності протистояти процесам денационалізації в іншонаціональному середовищі.

Першочерговим заходом на шляху культурного відродження населення України у 20-ті роки XX ст. стала ліквідація неписьменності дорослого населення. Ця складна проблема була наслідком русифікаторської політики царизму в справі освіти, нехтування правами неросійського населення, заборони навчання рідною мовою.

Радянська влада, оголосивши боротьбу з неписьменністю і керуючи її проведенням, одночасно використовувала цю кампанію для розширення й зміцнення свого впливу серед багатонаціонального населення України, формування його політичної свідомості згідно із завданнями соціалістичного будівництва [1, с. 75]. Принагідно наголосимо, що ліквідація неписьменності вийшла за межі розв'язання суто культурних завдань. На початку 20-х років вона стала важливим чинником культурного відродження населення України, сприяючи процесам його етнічної консолідації.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Різні аспекти проблеми ліквідації неписьменності в Україні у 20–30 роках XX ст. досліджували українські історики О. Данильченко [1], А. Суровий [17], М. Журба [12], І. Мартинчук [13], О. Розовик [15] та інші. Досить детально проаналізовано систему організації і функціонування лікнепів, узагальнено проблеми матеріального характеру, які виникали в діяльності цих організацій. Однак питання мовного вибору населення України під час кампанії із ліквідації неписьменності залишилося малодослідженим.

Мета статті – проаналізувати можливості реалізації мовного вибору населення України під час політики ліквідації неписьменності в Україні у 20–30 роках XX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Від листопада 1917 р. до червня 1918 р. радянський уряд ухвалив низку документів, які заклали підвалини розвитку освіти в Україні: декрет ВЦВК і СНК від 9 листопада 1917 р. «Про устанovu Державної комісії з освіти», декрет СНК від 20 листопада 1917 р. «Про розпуск Державного комітету з народної освіти», декрет Ради народних комісарів РРФСР від 20 січня 1918 р. «Про свободу совісті, церковних і релігійних організацій», декрет Ради народних комісарів від 5 червня 1918 р. «Про передачу у відання Народного комісаріату з освіти навчальних і освітніх установ і закладів всіх відомств», положення СНК РРФСР «Про організацію справи народної освіти в Російській Соціалістичній Радянській Республіці» (18 червня 1918 р.). На підставі цих документів Наркомос активно здійснював роботу щодо докорінної реорганізації системи народної освіти в радянській країні [16, с. 258–259]. У 1918–1920 рр. уряд УСРР і далі видає декрети, які стосувалися питань народної освіти й школи: «Про створення Наркомосу і губернських, повітових відділів народної освіти» (1918); «Про передачу всіх навчальних закладів у відання Наркомосу» (1919); «Про скасування платні за навчання» (1919) та ін. У квітні 1919 р. було затверджено «Положення про єдину трудову школу Української РСР» [16, с. 261]. Значну роль у розвитку освіти відіграв ухвалений Президією ВУЦВК «Кодекс законів

про народну освіту в УРСР» (2 листопада 1922 р.). Кодекс визначив систему навчально-виховних установ для дітей: дитячий садок для дітей від 4-х до 8 років; дитячий будинок-інтернат для дітей від 8-ми до 15–17 років; денний дитячий будинок для дітей до 15 років; трудова школа для дітей від 8-ми до 15 років [14]. З 1919 р. запроваджено нові правила вступу до вищих навчальних закладів, які надавали пільги вихідцям із робітників і селян: не потрібно було складати вступні іспити, не вимагали свідоцтва про середню освіту, відкривалися тримісячні підготовчі курси [11].

Уже на початку 20-х років ХХ ст. в Україні гостро постає проблема навчання дорослого населення, більшість якого була або неписьменною, або малописьменною [13, с. 192]. Перший декрет радянського уряду «Про ліквідацію неписьменності серед населення» (грудень 1919 р.) зобов'язував усіх громадян віком від восьми до 50 років навчатися грамоти. Цим же документом передбачалося залучення до кампанії з ліквідації неписьменності не тільки вчителів, а й усіх письменних. Координаційні функції цієї важливої роботи перейшли до товариства «Геть неписьменність», яке очолював голова ВУЦВК Г. Петровський. Було проведено з'їзди та конференції з проблем освіти дорослих. Активістів з лікнепу називали культармійцями. По всій країні створювалися центри ліквідації неписьменності, де навчали читати і писати. Структуру освіти дорослих у системі політосвітньої підготовки було визначено такою схемою: лікнеп, школа малописьменних, школа письменних підвищеного типу. За змістом школи дорослих підвищеного типу були наближені до рабпартшкіл і робітфаків [12]. З 1920 р. освіта дорослих підпорядковується Головополітосвіті. Мінімум письменності, що його давала початкова загальноосвітня школа дорослих, передбачав такі уміння: прочитати і зрозуміти текст популярної книги, газети; розповісти прочитане; письмово викласти свої думки; володіти елементарними орфографічними навичками; застосовувати чотири арифметичні дії з цілими числами, з метричними мірами, десятковими та простими елементарними дробами, діаграмами й відсотками в такому обсязі, що дає можливість зрозуміти ці цифрові дані у книзі, газеті, довіднику, в інструкції до виконання тієї або іншої роботи; здійснювати елементарну роботу з географічною картою, володіти навичками просторового орієнтування, деякими конкретними відомостями про народне господарство своєї країни і про інші країни [10, с. 98].

Мовний аспект проблеми ліквідації неписьменності визначала постанова Народного комісаріату освіти, у якій наголошувалося, що «Народный Комиссариат Просвещения предоставляет право населению на местах определять язык, на котором должно вестись преподавание в школах, при этом должны быть обеспечены интересы национальных групп. На Украине, где в силу большого развития русской культуры вследствие проводимой ранее насильственной русификации через школы, запрещения украинского языка и удушения украинской печати, в настоящее время наблюдается своеобразное явление господства русской культуры при несомненном количественном перевесе украинского населения. ...С этой целью Народный Комиссариат Просвещения считает необходимым ввести в школах всех типов в качестве обязательного предмета один из местных языков, т. е. в школах с преподаванием на русском языке должен изучаться или украинский, или польский или еврейский... Кроме того, признавая, что изучение истории народа и его края необходимо для сближения с народными массами Народный Комиссариат Просвещения считает необходимым ввести в качестве обязательного предмета историю и географию Украины» [10, с. 101].

Згідно із цією постановою на місцевому рівні проводили примітивний перепис населення, особливо на селі, для визначення рідної мови мешканців, тобто тієї, на якій мали бути організовані курси лікнепу. У процесі цієї роботи виникли певні складнощі, наприклад, коли українське, за визначенням, населення, не тільки не розмовляло українською, а й не розуміло її. У деяких звітах уповноважених із ліквідації неписьменності трапляється цікаве визначення національної приналежності респондентів. Там, де населення розмовляло українською і де навчання в початкових школах велося українською, воно ідентифікується як «національність – українці». У тих населених пунктах, де населення розмовляло російською або російсько-українською і викладання в початковій школі велося «московською» мовою, застосовується термін «національна вдача – українці», або «вдача – українці-хлібороби». Саме ці визначення матимуть вирішальне значення при відкритті російськомовних чи україномовних лікнепів [4, с. 3–10].

На початку 1920-х рр. констатуємо наявність єврейських, російських і українських лікнепів. Цікаво, що у двох перших акцент робився на вивченні мови, а в україномовних лікнепах, крім навчання грамоти, викладали ще й такий предмет, як українознавство [9, с. 47–48]. В єврейській школі ліквідації неписьменності викладали ще й російську мову [8, с. 14].

Радянський уряд України фактично вже на початку 20-х років зробив ставку на пріоритетне вивчення і запровадження в освітню сферу саме української мови. Про це свідчить низка документів, один із яких ми наведемо повністю.

«До Конотопської повітпросвіти.

Згідно з постановою ЦК РКП про національно-культурну незалежність українського селянства і робітництва – вільний розвиток пролетарської культури в різній формі взагалі і в школі зокрема повинний бути забезпечений.

Школа в Україні, а зокрема в південних районах Чернігівщини (Ніжинському, Остерському, Козелецькому, Борзенському, Конотопському, частині Глухівського, Чернігівського, Кролевецького) повинна бути вогнищем пролетарської культури в її українських формах. Українська мова в умовах сучасного поділу пролетаріату і селянства на національності повинна стати провідником ідеї соціалізму і могутнім засобом для боротьби з темнотою в масах українського пролетаріату і селянства.

Таким чином, українська школа, являючись вогнищем знання і клясової свідомості, повинна прагнути до ліквідації національного недовір'я несвідомим мас українського селянина і робітника до братнього російського пролетаріату, преподносячи ідеї пролетарського єднання і пролетарської культури і освіти в рідній, зрозумілій формі і, таким чином:

1. Ліквідувати національні антагонізми городського і сільського пролетаріату України.

2. Ліквідувати з одного боку – русифікацію, а з другого – український шовінізм, як опір русифікації.

3. Нейтралізувати контрреволюційну петлюрівську агітацію, яка знаходить собі багатий ґрунт в класово несвідомих, але національно свідомих пролетарських масах українського населення, при існування не досить ясної і повної тактики відділів народної освіти щодо ліквідації русифікації і обстоювання вільного розвитку культури українського робітника і селянина і вживання української мови як могутнього засобу боротьби з народною темнотою.

Для переведення вищезазначених завдань Відділів освіти на Чернігівщині Губнаросвіта пропонує:

1. Вжити рішучих заходів до розкріпощення шкіл південних повітів Чернігівщини від старої інерції русифікації, котра є безперечно з'явище контрреволюційне, не допускаючи до школи в українських селах, або до городської школи з переважно українським елементом учителів з русифікаторськими поглядами і тенденціями, які абсолютно не знайомі з мовою і культурою країни, або свідомо, ігноруючи інтереси революції, ставляться до неї ворожо.

2. Ввести предмети українознавства і мови у всі школи як обов'язкові предмети для всіх шкіл Чернігівщини (предмет українознавство в місцевостях з переважно українським населенням повинні викладати по мірі можливості на українській мові, а в місцевостях з переважно російським і єврейським населенням – на російській, при чому в місцевостях українського населення основною мовою являється українська, а в місцевостях російського населення – російською).

3. Всі сільські школи південних повітів Чернігівщини повинні повільно перейти на викладову мову українську.

4. Всі нові школи, які відчиняються по селах в зазначених південних повітах, пропонується відчиняти з викладовою українською мовою.

5. Не чинити перешкод в північних повітах Чернігівщини для відкриття українськими поселеннями шкіл на рідній мові.

Все вищезазначене Губвідділ освіти пропонує прийняти до уваги і виконання в найближчому часі, маючи на увазі певну загостреність національних відносин в зазначених південних повітах Чернігівщини, а також з метою викликати зацікавленість до роботи Відділів освіти на місцях і підтримку місцевим населенням, особливо селянством, міроприємств відділів освіти. Губвідділ освіти пропонує надсилати регулярно щомісячні відчити про стан ліквідації русифікації, важкого наслідку царизму» [2, с. 13–14].

На підставі цього документа вводили обов'язкове навчання українською мовою в початкових класах сільських і міських шкіл, іноді зі збереженням вивчення російської у старших класах [2, с. 18]. У документах цього періоду (1921–1922 рр.) уперше з'являється термін українізація саме в тому розумінні, в якому він стане офіційно застосовуватися після проголошення політики українізації у 1923 р. [3, с. 1–2].

Заходи влади, стосовно зміни офіційної мови навчання, викликали неоднозначне ставлення населення. Наприклад, робітники Дубов'язівського цукрового заводу Конотопського повіту Чернігівської губернії на загальних зборах висловилися категорично проти введення української мови як основної для навчання дітей у школі. Батьки мотивували своє рішення відсутністю системи професійної і вищої освіти українською мовою і погрожували забрати дітей зі школи [7, с. 10]. Вимоги були задоволені і в школу направили учителів російської мови [6, с. 31]. Спроби відсторонити від занять учителів російської мови також натрапляли на опір населення і супроводжувалися проханнями як батьків, так і учнів залишити «незамінних» учителів викладати далі, що зазвичай виконувалося [6, с. 2].

Зауважимо, що в більшості випадків мовний вибір населення було ураховано. Так, наприклад, зі звіту до Чернігівського губернського відділу народної освіти про навчально-виховний процес у Конотопському повіті від 4 січня 1923 р. дізнаємося, що в повіті функціонувало п'ять міських і містечкових шкіл, у яких навчання проводилося українською мовою, у двох школах – єврейською, в одній – російською, у трьох – українською і російською мовами. У звіті також повідомляється про задовільний стан постачання підручниками та іншими навчальними посібниками в міських школах і відсутність навчальних матеріалів у сільських [5, с. 4].

Висновки і перспективи подальших досліджень. На початку 20-х років ХХ ст. радянська влада докладала певних зусиль для ліквідації неписьменності серед українського населення, зокрема, використовуючи для цього систему шкільної освіти та створюючи мережу лікнепів для дорослих. Разом із цими заходами влада спланувала забезпечення навчального процесу на рідній мові населення. Архівні документи свідчать, що, попри матеріальні негаразди, відсутність підручників і кваліфікованих вчителів на початку 20-х рр. відбувалося забезпечення рівноправності мов населення, при наявній тенденції до українізації системи освіти. Саме цей аспект, тобто українізаційні заходи радянського уряду, які впроваджувалися до офіційного проголошення політики «українізації» у 1923 р., потребує подальшого вивчення й аналізу.

Джерела та література

1. Данильченко О. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст. / О. Данильченко // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 74–88.
2. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. Р 4565, оп. 1, спр. 3, 31 арк.
3. Держархів Сумської обл., ф. Р 4565, оп. 2, спр. 90, 43 арк.
4. Держархів Сумської обл., ф. Р 4546, оп. 1, спр. 803, 21 арк.
5. Держархів Сумської обл., ф. Р 4565, оп. 1, спр. 819, 43 арк.
6. Держархів Сумської обл., ф. Р 4565, оп. 1, спр. 831, 44 арк.
7. Держархів Сумської обл., ф. Р 4565, оп. 1, спр. 834, 12 арк.
8. Держархів Сумської обл., ф. Р 4565, оп. 1, спр. 902, 29 арк.
9. Держархів Сумської обл., ф. Р 4565, оп. 1, спр. 906, 63 арк.
10. Держархів Сумської обл., ф. Р 5600, оп. 1, спр. 2, 111 арк.
11. Дерман І. Ліквідація неписьменності серед населення Північного Приазов'я в 20-і – на початку 40-х років ХХ століття [Електронний ресурс] / І. Дерман. – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/konfer29/987.pdf>
12. Журба М. Культурницькі об'єднання українського села в контексті міжреспубліканських зв'язків радянської громадськості (20–30 рр. ХХ ст.) [Електронний ресурс] / М. Журба. – Режим доступу : http://librar.org.ua/sections_load.php?culture_science.education&id=2693
13. Мартинчук І. Мережа та діяльність культурно-освітніх установ національних меншин Донеччини в 1920-ті роки / І. Мартинчук // Південна Україна. – 1998. – Т. 1. – С. 190–193. – Режим доступу : <http://web.znu.edu.ua/ru/articles/71.pdf>
14. Мотуз В. Політика Радянської влади щодо освітньої сфери як засіб комуністичного виховання українського селянства (1920–1930-ті рр.) [Електронний ресурс] / В. Мотуз. – Режим доступу : <file://localhost/Ddesktop/ликнеп/Мотуз.Научные%20конференции%20Наукові%20конференції.mht>
15. Розовик О. Робота державних органів влади і громадських організацій УСРР з ліквідації неписьменності серед жіночого населення республіки у 1920-х роках / О. Розовик // Волинські історичні записки. – 2011. – Т. 6. – С. 164–168.
16. Сігаєва Л. Розвиток освіти дорослих в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Л. Сігаєва // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. – 2012. – Вип. 4. – С. 257–267.
17. Суровий А. Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х роках / А. Суровий // Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки» / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – 2011. – Т. 21. – С. 436–448.